

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія*

Висвітлюються події 20-х років на Україні, пов'язані з переходом від політики воєнного комунізму до непу, утворенням Союзу РСР, українізацією. Коротко розкривається сутність національного комунізму.

РОЗДІЛ 20

Радянська Україна: Оновлення 20-х років

Після майже семи років світової і громадянської воєн території колишньої Російської імперії, де встановилася влада більшовиків, лежали в руїнах. Тільки на одній Україні бої, розстріли та епідемії, які супроводжували соціальний переворот, а особливо громадянська війна, забрали життя близько 1,5 млн. чол. Брак продуктів харчування, палива та робочих місць змушував сотні тисяч людей залишати міста і йти на село. Виробництво товарів практично припинилося. Повністю виснажене, суспільство було явно не підготовлене для здійснення намічених більшовиками радикальних соціальних перетворень.

Незважаючи на свою перемогу, більшовики — крихітна меншість серед численого і значною мірою ворожого щодо них населення — не могли й далі вести справи так, як їм того хотілося. Смерть Леніна у 1924 р. зумовила кризу в керівництві країни, яка ще більше загострилася внаслідок палкої дискусії в Комуністичній партії з приводу того, який напрям дій обрати їй, щоб створити комуністичне суспільство. За таких обставин партія, борючись за втілення в життя своїх цілей, проводила обережну і гнучку політику. Доки окремі особи та групи населення відкрито не виступали проти радянської політичної системи, втручання уряду в їхні справи було обмеженим.

Гнучка політика Радянської влади дала українцям змогу виграти у двох відношеннях — від поступок, що їх зробив уряд селянству взагалі, та від спроб Радянської влади завоювати собі ширшу підтримку серед неросійських національностей. В результаті у 20-ті роки українська самосвідомість пережила дивний ренесанс, і цей період сприймався багатьма як золотий вік українців за Радянської влади.

Воєнний комунізм і непу

До розвалу економіки країни значною мірою призвела політика, що її проводили більшовики під час громадянської війни. Поставивши собі за мету негайно перевести економіку на соціалістичні рейки і вночі забезпечити продуктами Червону Армію та голодуючі російські міста, більшовики запровадили жорстку економічну політику, яка дістала назву «воєнний комунізм». Вона включала в себе націоналізацію великих маєтків і промисловості, примусову мобілізацію робочої сили, розподіл урядом товарів і продуктів, а також найбільш ненависний захід — експропріацію зерна у селянства.

Перебуваючи під захистом військових частин, більшовицькі чинов-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6, 7.

ники, мов та сарана, злітали в українські села і конфіскували там хліб для урядового користування. Кожному селянину дозволялося мати лише близько 30 фунтів хліба на місяць для власних потреб. Щоб сприяти проведенню цих конфіскацій, партія запровадила комітети незаможних селян (комнезами), членам яких відводилася роль першої скрипки при розподілі землі. Вони звільнялися від сплати податків і мали право привласнювати від 10 до 25% «виручки». Більшість робітників та селян відповіли на це припиненням будь-якого виробництва. Сталося так, що, коли нестача продуктів збільшилася, великі території Південної Росії та України охопила посуха. Голод, який виник через це у 1921—1922 рр., звів у могилу сотні тисяч людей на Україні, а ще більше — в російському Поволжі¹. Однак на відміну від того, що трапиться через десять років, Радянський уряд визнав факт голоду 1921—1922 рр. і, щоб допомогти голодуючим, розгорнув велику добродійну діяльність у країні та на міжнародній арені.

Катастрофічна ситуація в економіці призвела до масового розчарування в більшовиках, яке дістало свій вияв у військових заколотах, страйках робітників та великих селянських повстаннях, які охопили Росію і Україну в 1921 р. І хоч Червона Армія й Чека безжалісно придушили ці повстання, Ленін змушений був визнати, що воєнний комунізм був помилкою і що треба піти на поступки, особливо селянству. Неперевершена майстерність Леніна у питаннях тактики, його вміння робити один крок назад з тим, щоб потім просунути соціалізм на два кроки вперед — славетне ленінське танго — були ще раз пущені в хід. 21 березня 1921 р. на X з'їзді партії він переконав опонуючих йому соратників прийняти нову економічну політику (неп). Однак це сталося лише після того, як небезпечне повстання у Кронштадті, що вибухнуло під час роботи з'їзду, яскраво продемонструвало, наскільки непопулярною була тодішня радянська політика. Неп являв собою компроміс, тимчасовий відступ від соціалізму, шанс для країни відновити свої сили після громадянської війни. Головним у непі було намагання заспокоїти селянство і дати йому стимули для підвищення виробництва продукції. Замість реквізицій зерна уряд наклав на селянство поміркований податок, після сплати якого селянин міг продавати надлишки продукції за ринковою ціною. Бідніше селянство звільнялося від сплати податку. Створення колективних господарств було припинено. На Україні більшість земель, які Центральна Рада націоналізувала ще в 1918 р., повторно перерозподілили серед бідніших селян.

Для поживлення інших галузей народного господарства урядовий контроль за внутрішньою торгівлею скасовувався, малі підприємства передавалися їхнім колишнім власникам на умовах оренди і навіть заохочувалися іноземні капіталовкладення. Проте, хоч Ленін і хотів піти з капіталізмом на тимчасовий компроміс, він усе ж не мав наміру відкинути свою мрію про створення соціалістичної економіки. Тому уряд зберіг контроль над «командними висотами» економіки — такими, як важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля.

Неп досяг великих успіхів. Маючи гарантовану можливість продавати свою продукцію голодним мешканцям міста за хорошу ціну, 5-мільйонні селянські господарства швидко піднесли свою продуктивність. На початок 1927 р. кількість оброблюваних земель перевищила вже на 10% рівень 1913 р. Тим часом зорієнтована на споживача промисловість, що ожила завдяки так званим непманам і дрібним підприємцям, які діяли з дозволу уряду, також досягла передвоєнного

¹ Р. Сербін стверджує, що, хоч голод 1921 р. в Росії був викликаний стихійним лихом, на Україні він виник головним чином як наслідок економічного та політичного курсу Радянської влади. Див.: його працю: *Famine in 1921—1923: A Model for 1932—1933?* // Serbin R., Krawchenko V. *Famine in Ukraine, 1932—1933.*—Edmonton, 1986.—P. 147—178.

рівня. Відставала тільки важка промисловість, яка перебувала під контролем держави. Коли до людей повернувся достаток і кошмарні роки громадянської війни почали забуватися, український селянин пішов на мирову з більшовицьким режимом, до якого раніше він ставився з таким недовір'ям.

Утворення Радянського Союзу

Хоч Ленін та більшовики й не поспішали визнати важливість націоналізму, все ж вони, прийшовши до влади, ставилися до нього з обережністю. З одного боку, в роки громадянської війни більшовики виступали на підтримку національного самовизначення «аж до відокремлення та утворення незалежних держав». З другого ж боку, вони намагалися розгромити національні рухи, твердячи, що їх очолюють «буржуазні елементи», які не будуть і не зможуть діяти в інтересах робітничого класу. Однак, завдавши поразки «буржуазним націоналістам», більшовики, чия влада серед населення була, як і раніше, далеко не надійною, змушені були дійти згоди з радянськими урядами неросійських народів, які вони самі поставили.

Незважаючи на те, що Комуністична партія з центром у Москві повністю контролювала Радянський український уряд, вона не могла розпустити або поглинути його. Надто численними були прецеденти, які робили такий крок недоцільним. У Брест-Литовську більшовицька Росія визнала Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат як суверенний уряд незалежної держави. Дійшовши аж до визнання суверенності українського «буржуазного» уряду, більшовики навряд чи змогли б зробити менше щодо Радянського українського уряду. Тому останній мав розглядатися, принаймні теоретично, як суверенна влада. В результаті Радянський уряд України аж до 1923 р. проводив зовнішню політику (уклавши самостійно 46 угод) та зовнішню торгівлю окремо від Радянської Росії і навіть почав закладати підвалини для створення своєї Радянської української армії.

У лавах більшовиків на Україні були сильні групи, які виступали за українську радянську державність. Вони склалися головним чином з колишніх боротьбистів та укапістів, які 1919 р. розірвали зв'язки з українськими есерами та соціал-демократами і перейшли на бік більшовиків. З цих двох партій набагато численнішими і впливовішими були боротьбисти, очолювані Олександром Шумським, Василем Блакитним і Миколою Шинкарем. Вони, як народницька за своїм характером партія, мали набагато міцніший зв'язок з українським селянством, ніж більшовики. Фактично після поразки другого Радянського уряду України наприкінці літа 1919 р. боротьбисти навіть робили спроби зайняти місце більшовиків як лідерів комуністичної революції на Україні. Врешті-решт вони змінили свою назву на «Комуністична партія України (боротьбистів)» і на початку 1920 р. звернулися до Комуністичного Інтернаціоналу з проханням прийняти їх у цю організацію як окрему партію. Однак після того, як контрольований Москвою Комуністичний Інтернаціонал відхилив їхнє прохання, боротьбисти змушені були оголосити про свій саморозпуск. Оскільки більшовики відчували гостру потребу в членах партії, які б говорили українською мовою, близько 4000 боротьбистів було згодом прийнято до лав ВКП(б). Їм було надано високі посади в Радянському українському уряді, що дало можливість багатьом з цих національно свідомих лівих радикалів продовжувати боротьбу за українську державність усередині радянського режиму.

Партія укапістів, яка налічувала кілька сотень членів, пройшла аналогічний шлях. Вона також робила спроби позбавити більшовиків їхньої зброї, намагаючись бути схожою на них. Називаючи себе Українською Комуністичною партією, укапісти намагалися — так само

безуспішно — увійти до Комуністичного Інтернаціоналу. В 1925 р. вони були змушені розпустити свою партію, і певна їх кількість, включаючи керівників УКП Михайла Ткаченка та Юрія Мазуренка, увійшла до лав більшовицької партії з тих самих міркувань, що й боротьбисти, — аби впливати на її українську політику зсередини.

Крім цих елементів, які пізно влилися до більшовицьких лав і чия відданість більшовицькій справі була сумнівною, знайшлося кілька старих українських членів партії, які на відміну від вищезгаданих широкі прагнули перемоги комунізму на Україні. Вони вважали, що найкращий шлях для досягнення цієї мети — «українізація» більшовизму з тим, щоб зробити його привабливішим для українців. Це насамперед означало, що Радянський уряд мав стати також і українським урядом. Микола Скрипник, близький соратник Леніна і провідний діяч усіх трьох Радянських українських урядів — найвидатніший представник цієї групи. Нарешті, була й певна кількість більшовиків неукраїнського походження, кровно заінтересованих у збереженні українського самоврядування. Це, наприклад, Християн Раковський, зрусифікований болгарин румунського походження, голова Радянського українського уряду, який у 1919 р. з презирством ставився до українських національних бажань, а в 1922 р. дійшов висновку, що чим більше влади матиме цей уряд, тим більшою владою користуватиметься він особисто. Тому Раковський також став переконаним антицентралістом і захисником української автономії.

Погляди та настрої, про які йшлося вище, набрали поширення не тільки серед прорадянськи настроєних українців; вони спостерігалися також і серед членів нещодавно сформованих радянських урядів на Кавказі та в Середній Азії. Навіть Москва погодилася, що військові союзи і пакти про допомогу, які офіційно з'єднували радянські республіки (Червона Армія та партія були реальною силою, яка тримала їх разом) під час громадянської війни, вже застаріли. Тому в останні місяці 1922 р. партія розпочала в Москві велику дискусію про те, якими повинні бути характер і форма стосунків між Російською, Українською, Білоруською і Закавказькою республіками. Оскільки Ленін був тяжко хворим, його участь у цих важливих дискусіях була обмеженою. Ця обставина дала можливість Йосифу Сталіну, який ставав дедалі могутнішим комісаром у справах національностей і генеральним секретарем партії, відіграти в них головну роль. Незважаючи на своє грузинське походження, Сталін був переконаним централістом і антинаціоналістом. Користуючись підтримкою багатьох росіян — членів партії, він висунув план включення неросійських республік у єдину Російську радянську соціалістичну державу. Для заспокоєння національних республік їм пропонувалася культурна автономія у межах Російської республіки. Ця пропозиція викликала обурення серед неросійських більшовиків. Скрипник та інші українці засудили її як шитий білими нитками російський шовінізм. Центральний Комітет більшовицької партії Грузії у повному складі подав на знак протесту у відставку. Султан Галієв, представник більшовиків Середньої Азії, звинуватив партію в тому, що вона підтримує «червоний імперіалізм».

Тоді в справу втрутився Ленін. Він розумів, що, коли Російська радянська республіка поглине інші радянські республіки, це не тільки підірве й без того слабку підтримку більшовиків з боку неросійських республік, а й створить радянській системі дуже погану репутацію в очах колоніальних народів світу. Оскільки російський націоналізм та централізм являли собою загрозу перспективам світової революції, Ленін заявив, що він оголошує «великоруському шовінізмові ... бій не на життя, а на смерть»², і запропонував, щоб усі радянські республіки утворили «союз рівних».

² Ленін В. І. Записка Л. Б. Каменеву про боротьбу з великодержавним шовінізмом // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 203.

Аби продемонструвати добровільність союзу, Ленін вніс пропозицію, щоб кожна республіка мала право виходу з нього. Це положення зафіксувала Радянська Конституція 1924 р. Права урядів були влаштовані так, що певні справи залишалися виключно в компетенції тієї чи іншої республіки; у вирішенні інших питань мали брати спільну участь як республіканські, так і всесоюзні міністерства; ще певне коло питань повинно було вирішуватися тільки всесоюзним урядом. Таким чином, теоретично виключна юрисдикція Радянського українського уряду поширювалася в межах своєї республіки на сільське господарство, внутрішні справи, юриспруденцію, освіту, охорону здоров'я і суспільний добробут. У справах, що стосувалися продуктів, робочої сили, фінансів, контролю і національної економіки, він повинен був поділити владу із всесоюзним урядом. Зовнішні відносини, справи армії та флоту, зовнішня торгівля і засоби зв'язку мали стати виключною компетенцією всесоюзного уряду з центром у Москві.

Однак під впливом Леніна у план створення СРСР було внесене застереження, що мало вирішальне значення. Надзвичайно важливе право національних республік — право на відокремлення, як вищий доказ суверенності тієї чи іншої республіки, могло бути застосоване тільки в тому випадку, коли б на це погодилася Комуністична партія. Оскільки ж остання залишилася високоцентралізованою і в більшості своїй російською організацією з центром у Москві, надії на одержання такої згоди в майбутньому були дуже маловірогідними. Таким чином, план Леніна, передбачаючи створення федералістської структури (або фасаду, як дехто її називав) з метою заспокоєння неросіян, забезпечував водночас цілковите збереження політичного контролю в руках московської партії.

Хоч Ленін у своїх поглядах на союз явно віддавав перевагу пропозиціям, висунутим Сталіним, все ж неросіяни, й особливо українці, одержали щодо своїх прав серйозні гарантії. Тому 30 грудня 1922 р. вони зустріли схвалення з боку представників Російської, Білоруської, Закавказької та Української Радянських республік, і Союз Радянських Соціалістичних Республік було створено.

Увійшовши до складу Радянського Союзу, Українська республіка стала його другою найбільшою складовою частиною (Російська республіка була набагато більшою, ніж усі інші республіки). Вона займала територію в 450 000 квадратних кілометрів, на якій проживало понад 25 мільйонів людей. Столицею республіки було обрано Харків, тому що він не викликав таких живих асоціацій з колишніми українськими урядами, як Київ. Спочатку територія республіки була поділена на 12 губерній; у 1925 р. в процесі адміністративної реорганізації було створено 41 округ; а в 1939 р. їх знову реорганізували в 15 областей. Велика частина неукраїнського населення республіки, якого налічувалося понад 5 млн. чол., проживала в 12-ти спеціально створених адміністративних районах.

Існують різні версії пояснення причин, з яких СРСР обрав псевдофедеративну форму свого устрою. Деякі західні вчені стверджують, що це було тільки вмілим маскуванням, необхідним для того, щоб російський центр знову закріпив за собою контроль над неросійською периферією. Інші — розглядають федеративну структуру як свого роду поступку переможного, але слабого радянського режиму, котру він змушений був зробити національній свідомості неросійських народів, що народжувалася. Радянські автори розглядають свою федеративну систему як успішну спробу створення нової і кращої структури, в межах якої різні народи могли гармонійно співіснувати і вільно розвиватися.

Однак структура СРСР не давала можливості народам, що входили до неї, вести свої справи так, як вони того хотіли. Найвищий рівень прийняття рішень щодо України, як і раніше, знаходився у Москві,

а не в Харкові. В українців як у народу також не спитали їхньої думки про створення союзу. Маленька і переважно російська партія, по суті, сама вирішувала, яким має бути характер стосунків між Україною та Росією.

Проте було б помилкою стверджувати, що українці й інші неросійські народи аж нічого не одержали від федеративних перетворень Радянської влади. За царів українська мова, культура і все, що стосувалося національних особливостей українців, жорстоко придушувалися. Самі кордони України не були чітко визначені, і щодо них застосовували такі розпливчаті терміни, як «Південний Захід» або «Малоросія». На відміну від цього, за Радянської влади Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) стала являти собою чітко визначену національну й територіальну цілісність, яка мала власний адміністративний центр і апарат. Таким чином, українці остаточно здобули собі територіально-адміністративний устрій, який віддзеркалював їхні національні особливості. Це було дещо з того, чого вони не мали з часів козацької гетьманщини, яка існувала у XVIII ст.

Українізація

Незважаючи на те, що під час громадянської війни більшовики обіцяли поважати право націй на самовизначення, незважаючи також на створення національних радянських республік та показну федеративну структуру Радянського Союзу, Комуністичній партії, як і раніше, у перші роки свого перебування при владі бракувало вагомій підтримки серед неросіян. Більшовики продовжували залишатися маленькою і в своїй основі російською та міською організацією, яка почувалася досить незатишно в середовищі політично непевних селянських мас і неросіян, чия лояльність була сумнівною. Україна, як відверто визнавав сам Сталін, була особливо «слабким пунктом» Радянської влади. Через це, заспокоївши селянство непом, партія зробила спробу здобути собі ширше визнання і підтримку з боку неросіян.

У 1923 р. на своєму XII з'їзді ВКП(б) почала політику пристосування до місцевих умов, або коренізації («укорінення»). Вона поставила завдання розгорнути широку діяльність з метою залучення неросіян до лав партії та до державного апарату. Радянські офіційні особи орієнтувалися на вивчення та вживання мов місцевих жителів. Партія закликала також подати державну підтримку культурному та суспільному розвитку народів. Українці назвали цю політику «українізацією».

Однак для того, щоб українізація могла бути втілена в життя, мали відбутися зміни в партійному керівництві України. Воно на той час складалося головним чином з радянських офіційних осіб, які були направлені з Росії, або з місцевих євреїв. Ці люди здебільшого погано розуміли суть українізації, а ще менше вони були схильними втілювати її в життя. І справді, багато з них ставили собі за мету підтримувати вищість росіян над «місцевими». Наприклад, один з найбільш високопоставлених чиновників КП(б)У Дмитро Лебідь був росіянином, який навіть не старався приховувати свого ворожого ставлення до української мови, місцевих звичаїв та українізації взагалі. Він висунув теорію «боротьби двох культур», згідно з якою стверджувалося, що оскільки російська культура на Україні мала за своїх носіїв прогресивний пролетаріат і місто, тимчасом як українська культура була пов'язана з відсталим селянством та селом, — російська культура неминуче восторжествує, і обов'язок комуністів полягав у тому, щоб підтримувати цей «природний процес».

Незважаючи на те, що погляди Лебеда поділяло багато його покровителів у Москві, все ж вони були визнані передчасними, і він разом з деякими іншими високопоставленими чиновниками КП(б)У був

відкликаний. Їхні посади зайняли такі вірні й слухняні представники Москви, як Лазар Каганович — український єврей, що прибрав до своїх рук керівництво партійним апаратом на Україні і був готовий здійснювати далі курс партії на українізацію, або українці, які щиро хотіли, щоб українізація була проведена. Серед останніх були: Влас Чубар, який замінив Раковського на посту голови Радянського українського уряду; Олександр Шумський, у минулому боротьбист, який став завідуючим відділом пропаганди і агітації; всюдисущий старий більшовик Микола Скрипник, який став комісаром юстиції. Тільки тоді, коли твердолобі «російські бюрократи та шовіністи», як їх називав Ленін, були звільнені зі своїх посад, Радянський український уряд дістав змогу реалізувати нову політику.

Метою перших заходів, спрямованих на здійснення політики українізації, було розширення сфери вживання української мови, особливо в партії та урядових установах. Необхідність такого кроку була очевидною: у 1922 р. на кожного члена КП(б)У, що регулярно вживав українську мову, припадало сім чоловік, які користувалися виключно російською, а в урядових установах це співвідношення становило один до трьох. Для того, щоб встановити рівновагу, урядовим і партійним особам було наказано в серпні 1923 р. закінчити спеціально організовані курси української мови. Тим, хто не міг їх успішно закінчити, загрожувало звільнення з роботи. На 1925 р. представники бюрократії одержали інструкцію вживати українську мову в урядовому листуванні та публікаціях. А 1927 р. Каганович заявив, що «всі партійні справи вестимуться українською мовою»³. Незважаючи на помітний брак натхнення серед багатьох неукраїнців у партії та держапараті, нова політика дала вражаючі результати. Якщо в 1922 р. тільки 20% справ адміністративного апарату велося українською мовою, то на початок 1927 р. цей показник зріс уже до 70%.

Водночас збільшилася кількість українців, що працювали в державному апараті республіки. У 1923 р. лише 35% державних службовців і 23% членів партії становили українці. На 1926—1927 рр. їх частка зросла відповідно до 54% і 52%. Та хоч у партійних і державних організаціях вони й становили більшість, українці, прийшовши сюди пізніше, були сконцентровані головним чином у нижчій ланці апарату. Наприкінці 20-х років їх представництво в Центральному Комітеті КП(б)У не перевищувало 25%.

Процес українізації проникав у всі сфери життя Радянської України. Найбільш сильно він зачепив освіту. На відміну від царського режиму, Радянська влада приділяла їй надзвичайно велику увагу, і її досягнення в цій сфері були справді вражаючими. Той факт, що Радянська влада робила такий наголос на освіті, можна пояснити кількома причинами: з ідеологічної точки зору радянське суспільство, якщо йому судилося стати взірцем нового ладу, мало бути добре освіченим; більше того, освічені люди значно підвищували продуктивні можливості та могутність держави; і, нарешті, освіта відкривала чудові можливості для того, щоб укоренити радянські цінності в свідомість нового покоління. Найбільше вражали успіхи Радянської влади у справі ліквідації неписьменності. Під час революції письменим було близько 40% міського населення; через десять років цей показник досяг 70%. На селі кількість письменних за цей час зросла з 15% до 50%. Оскільки масова кампанія за ліквідацію неписьменності проводилася українською мовою, поширення освіти означало водночас і поширення українізації серед сільської молоді.

Рушієм українізації шкільної системи був Скрипник, який з 1927 по 1933 рік очолював Комісаріат освіти. Працюючи майже з одержи-

³ Див.: Krawchenko B. Social Change in the Twentieth Century Ukraine.— Edmonton, 1985.— P. 101.

містю, він добився того, що в 1929 році, коли процес українізації досяг високого рівня, понад 80% загальноосвітніх та 55% недільних шкіл і 30% інститутів університетського рівня вели документацію тільки українською мовою. Більш як 97% українських дітей навчалося своєю рідною мовою. Російська та єврейська меншості мали можливість вивчати російську, але передбачалося, що й вони пройдуть кілька курсів української мови. До революції, коли українських шкіл практично не було, українофіли могли тільки мріяти про такі умови; через десять років Скрипник зробив їх реальністю.

Успіх у проведенні цих заходів мав ще більше значення, коли врахувати труднощі, з якими довелося при цьому зустрітися, і особливо — брак кваліфікованих учителів. Здійснення програми українізації потребувало 100 000 педагогів, а їх було тільки 45 000. У відчаї Скрипник зробив спробу перевезти на Україну кілька тисяч учителів з Галичини, однак йому не вдалося одержати на це дозвіл Москви, можливо, тому, що Радянська влада боялася високорозвинутої національної свідомості галичан. До того ж не вистачало багатьох підручників. Ще однією проблемою, яка особливо гостро заявила про себе на університетському рівні, стала відмова багатьох росіян, що становили на факультетах більшість, вживати для цілей вищої освіти «селянську» мову. Типовою щодо цього була думка професора Толстого, який, зокрема, заявив: «Я вважаю... всіх товаришів, що переключилися на викладання українською мовою, ренегатами»⁴. Та невдовзі навіть в університетах студенти-українці вже становили більшість. Швидкий розвиток процесу українізації шкіл викликав загальний настрій національного оптимізму, що його відзначив у своєму коментарі письменник Борис Антоненко-Давидович. «В марші мільйонів людей по шляху до української школи» він вбачав «вогонь великого відродження»⁵.

Це ж відчуття відродження спостерігалось і в україномовних засобах масової інформації, які зазнавали жорстоких репресій з боку царського режиму і негативного ставлення до себе у перші роки Радянської влади. У 1922 р. тільки 27% книжок на Україні було видано українською мовою. В цей час виходило менш як 10 україномовних газет та інших періодичних видань. На початок 1927 р. загальна кількість книжок, виданих українською мовою, значно перевищила 50%, а в 1933 р. з 426 газет республіки 373 були україномовні.

Під впливом головним чином Скрипника, який неодноразово скаржився на те, що Червона Армія діє в республіці як провідник русифікації, українську мову було запроваджено в школах по підготовці комскладу й у великих резервних підрозділах, дислокованих на Україні. Існували навіть плани реорганізації армії на територіальній основі. Це може здатися дивним, але такі відомі неукраїнські командири червоноармійських військ на Україні, як Михайло Фрунзе та Йона Якір, підтримали ці проекти.

Для досягнення переконливих результатів у справі українізації потрібно було ліквідувати культурну монополію росіян у містах. Зміни соціально-економічного характеру, які мали місце в 20—30-ті роки, давали українцям підстави вважати, що це можна зробити. Широка радянська кампанія за індустріалізацію, яка почалася в 1928 р., створила великий попит на промислових робітників. Водночас політика колективізації зігнала багатьох селян із землі. Внаслідок цього маси українського селянства ринули у міста, значно змінивши етнічний склад пролетаріату і міського населення в цілому. Якщо у 1923 р. українці становили 38; 7 і 16 відсотків жителів таких великих індустріальних центрів, як Харків, Луганськ і Дніпропетровськ, то через десять років їх частка збільшилася тут відповідно до 50, 31 і 48 від-

⁴ Кrawchenko В. Op. cit.— P. 92.

⁵ Антоненко-Давидович Б. Землею українською.— Львів, 1942.— С. 148.

сотків. У середині 30-х років українці становили більшість населення великих міст. І на них справляли надихаючий вплив програми з українізації, які орієнтували не на прийняття мови російської, як це робилося раніше, а на збереження мови української. Тому складалося враження, що культура й мова сільської більшості незабаром поглине культуру та мову міської меншості.

Успіх політики українізації, яка, однак, не пішла так далеко, як того хотілося б Скрипнику та його прихильникам, пояснювався насамперед тим, що вона була пов'язана із загальним процесом індустріалізації. І не традиціоналізм та патріотизм змушували українців зберігати свою рідну мову; це, швидше, відбувалося тому, що українська мова давала їм кращі, ніж будь-яка інша, можливості здобувати освіту, отримувати корисну інформацію з книжок та газет, зв'язуватися з офіційними особами та виконувати свою роботу. В результаті здійснення програм українізації українська мова та культура перестали бути нивою романтичної діяльності крихітного прошарку інтелігенції та ознакою відсталого селянства. Замість цього українська мова швидко ставала головним засобом зв'язку і самовиразу суспільства, яке перебувало в процесі модернізації та українізації.

Національний комунізм

Завдяки моделям комунізму, які розвинулися в таких країнах, як Китай та Югославія, думка про те, що будь-яка нація може йти до комунізму своїм власним шляхом, поділяється тепер багатьма людьми. Як ми вже бачили, саме українські, а ще грузинські й туркестанські більшовики допомогли Радянському режиму прийти до влади в 1917—1920 рр. і першими пішли у цьому напрямі, ставши піонерами феномену національного комунізму. Прихильники цієї тенденції були відданими комуністами, які щиро вірили, що марксизм-ленінізм — єдино правильний шлях людства до свого порятунку. Разом з тим вони вважали, що для того, аби комунізм досяг найкращих результатів, йому потрібно пристосуватися до своєрідних національних умов різних країн. Цей погляд означав, що російський шлях — не єдиний шлях, і що підходи до комунізму, обрані іншими народами, також мають право на існування. Інакше кажучи, йшлося про спробу підпорядкувати націоналістичні сили будівництву соціалізму шляхом надання комунізму «національного обличчя».

Оскільки український національний рух у Східній Європі був тісно пов'язаний з соціалізмом, ідеї національного комунізму швидко знайшли шлях до сердець багатьох українців у більшовицькому таборі. Ще в 1918 р. два комуністи — Василь Шахрай (перший радянський український комісар зовнішніх справ) і його колега Сергій Мазлах (старий більшовик єврейського походження) різко критикували партію за її лицемірне ставлення до націоналізму взагалі і до українців зокрема. Прямо вказуючи на російський націоналізм, який пронизав лави більшовицької партії, вони у своїх памфлетах «Революція на Україні» та «Що діється зараз на Україні» наголошували, що «доки національне питання не буде розв'язане, доки одна нація правитиме, а друга буде змушена коритися їй, доти те, що у нас є, не буде соціалізмом»⁶.

Через рік національно-комуністичні погляди в лавах КП(б)У виявилися знову — цього разу в так званій федералістській опозиції, яку очолив Юрій Лапчинський. Ця група закликала до «цілковитої незалежності Радянської Української держави, яка повинна мати всю повноту влади, у тому числі — регіональну та економічну владу, а та-

⁶ Mace G. Communism and the dilemmas of National liberation.— Cambridge, 1983.— P. 42—43.

кож незалежний партійний центр, який ніяким чином не повинен бути підпорядкований Російській Комуністичній партії»⁷. Коли Москва відмовилася розглянути ці вимоги, Лапчинський та його товариші викликали фурор, вийшовши з лав партії.

Як тільки кампанія за індустріалізацію почала набирати силу, національно-комуністичні тенденції на Україні, які ототожнювалися з прізвищами їх головних теоретиків, знову вийшли на поверхню.

Переклад з англійської *В. С. Горака*

(Далі буде)

Освещаются события 20-х годов на Украине, связанные с переходом от политики военного коммунизма к нэпу, образованием Союза ССР, украинизацией. Кратко раскрывается сущность национального коммунизма.

⁷ Лапчинский Г. Гомельское совещание (воспоминания) // *Летопись революции*.— 1926.— С. 41.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).